

Fosztó László

Döntések és stratégiák kutatási résztvevők védelmére

Hozzászólás Bakos Áron *Név nélkül: az anonimizálás kérdései az etnográfiai kutatásban* című vitaindítójához

Alapjában egyetértek Bakos Áron megállapításával, hogy az etnográfusok közt nincs konszenzus, hogy miként kell kezelni a kutatás és az eredmények közzététele során a kutatási résztvevők, beszélgető partnereink, azaz „adatközlőink” nevét, személyes identitását és más kontextuális adatokat, amelyek lehetővé teszik, hogy utólag felismerhetők legyenek. Azt is hasonlóan látom, hogy nem valószínű, hogy fel tudunk állítani egy olyan általános szabályt, amely mindenkinek, minden helyzetben megmutatja a helyes megoldást, és kiutat mutat az anonimizálás etikai és módszertani dilemmáiból. Abban is egyetértek, hogy ennek ellenére a témáról beszélgetni mégsem fölösleges. Ha érveinket elég világosan meg tudjuk fogalmazni, a vita segítségével szolgálhat másoknak is, ha mérlegelniük kell, hogy névtelenséggel vagy álnévvel védjék beszélgetőtársaik identitását, vagy fontosabb és etikusabb névvel hitelesíteni és elismerni (kreditálni) azt, akitől helyi tudásunk egy-egy szelete származik.

Előljáróban megjegyzem, hogy saját publikációimban leggyakrabban az anonimizálás mellett döntöttem, beszélgetőtársaim nevét megváltoztattam, sőt volt eset, hogy a terepkutatás helyszínét is álnévvel takartam. Ennek egyik oka, hogy a populáció, akik körében kutattam, többszörösen hátrányos és megbélyegzett közösség (erdélyi romák), és úgy véltem, sérülékenyebb helyzetüket csak rontanám, ha az etnográfiamban azonosíthatók lennének. Másik oka annak, hogy az anonimizálást választottam, a szociálintropológiában bevett gyakorlat követése.

Ezzel el is érkeztem hozzászólásom első megállapításához: jelentős különbségek vannak a különböző diszciplínák vagy azok részterületei közt abban a tekintetben, hogy melyek azok a bevett gyakorlatok vagy stratégiák, amelyeket a személyes jellegű adatok tárolása és publikálása során alkalmaznak. Ezek a bevett, rutinszerű eljárások annak függvényében alakultak, hogy az illető diszciplínának mi a belső logikája, és hogyan tekint a kutatása tárgyára (illetve, hogy van-e alkalmazott, esetleg terapeutikus folyománya a kutatásnak). Ebből a szempontból azok az intenzív viták, amelyekre a vitaindító utal, a diszciplináris határok elmosódásával, a bevett gyakorlatok megkérdőjelezésével és a kritikai reflexió (néha önmarcangoló) hangsúlyozásával járnak együtt.

A diszciplináris határok kérdése nem triviális, hiszen nagyon széles azoknak a szakmáknak a skálája, amelyek használják adatgyűjtésre az etnográfiai belemertülés eljárásait vagy a résztvevő megfigyelés valamilyen változatát, illetve a személyes beszélgetést és a különböző formában szervezett interjútechnikákat. A néprajzon és antropológián kívül olyan szakmákra gondolok mint a nyelvészet, a kvalitatív módszerekkel dolgozó szociológia, a történettudomány (az oral history), az orvostudomány és pszichológia (pl. klinikai esettanulmányok), de akár a közgazdaság-tudomány is, amelyben a mennyiségi módszerek mellett egyre gyakrabban megjelenik az etnográfiai vizsgálat is (pl.

Fosztó László (1972) – néprajzkutató, szociálintropológus, tudományos kutató, PhD, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, laszlo.fosztio@gmail.com

a piacutatás területén). Ezek a diszciplínák egynémelyike esetén fel sem merül a személyes névvel való publikálás kérdése, mások esetén inkább az a norma, hogy elvárják a kutatótól a beszélgetőtárs személyes identitásának hiteles feltárását.

Ez utóbbi esetre példa a szóbeli történelem gyakorlata. Azzal, hogy az antropológia és az szóbeli történelem hagyománya mennyire ellentétes megoldásokat sugall az anonimizálás kérdésében, a BBTE Történettudományi Intézete által vezetett nemzetközi kutatási projekt szemináriumán volt alkalom szembesülni.¹ A kutatás fő célkitűzése volt, hogy adatlja és nyilvánosságra hozza a romániai romák „ki nem mondott történetét”. Bár ez egy olyan közösség esetében, amely a 20. század során több tragikus történelmi esemény áldozata volt, nem jelent egyszerű feladatot (a traumák és félelmek nem múltak el nyomtalanul), de érthető az is, hogy a jóvátétel és az esetleges kártérítés lehetősége céljából fontosnak látták a névvel való azonosítást. Ebben a folyamatban a kutatók az *oral history* eljárásait használták, amely a névvel hitelesített történetek publikálását írja elő.

Ennek oka egyrészt a történelmi tudományok általános episztemológiájában kereshető, ahol az adatok individualizálása és ellenőrizhetősége alapvető követelmény, másrészt az *oral history* specifikumához is kötődik, hiszen a szóbeli történelem mozgalma éppen azt tűzte célul, hogy a hétköznapi emberek, a hatalommal nem rendelkezők, sőt a kirekesztettek szempontjából mutassa be a történelmi folyamatokat, ezzel adva hangot az alávetetteknek. Ezért elengedhetetlen az, hogy ezek a történetek személyes névvel legyenek adatolva és publikálva.

Ezzel ellentétes gyakorlat jellemzi azokat a tudományokat, amelyek általános lelki vagy társadalmi folyamatokat vagy törvényszerűségeket mutatnak be. Sigmund Freud híres esettanulmányaiiban álneveket használt (Dora, Anna O, Kiss Hans etc.). Néhány páciensének identitását később történelmi hitellel visszaállították, de ez nem változtat azon, hogy az orvosi és pszichológusi etika és titoktartás ma sem kívánna másként. Ezekben a tudományokban az esetek mindig azért fontosak, mert túlmutatva egyediségükön, valami általánosabb modellt illusztrálnak, és a kórtünetek leírásával vagy esetleges gyógyulásuk története által a modell helyességét, működését is bizonyítják. A valódi nevek a terápiás naplók vagy klinikai jegyzetanyagok bizalmas archívumában maradnak.

Ezzel a hozzászólás második eleméhez érkeztem: a nevek rögzítése és a publikálása közti distinkció jelentősége. Ezen a különbségtevés lényege a feljegyzett és archivált identitás, szemben a publikált anonim leírásokkal, egy olyan dimenzióváltás, amely meghatározó az orvosi kutatások, de nem csak azok, módszertanában. Amikor nagyjából egy évtizede egy bioetikai kutatócsoport tagjaként dolgoztam a jászvásári orvosi egyetemen, akkor szembesültem azzal, hogy az orvosi kutatások területén milyen kórosan ügyelnek arra, hogy minden egyes páciens pontos adatait rögzítsék és archiválják. Nemcsak a kutatások ellenőrizhetősége miatt van ez így, de a kutatási résztvevők és a kutatók védelme is ezt kívánja.

Különösen, ha klinikai jellegű vagy gyógyszeres beavatkozások is történnek a kutatás során, már a folyamat legelején szerződéses beleegyezésformát ír alá a résztvevő és a kutató (ez az úgynevezett *informed consent*), amelynek része az, hogy a kutató esetleges kockázatait részletesen közölte a kutató, és ezeket a résztvevő teljes mértékben vállalja, és aláírásával is hitelesíti. Viszonzásként a kutató megígéri az adatok bizalmas kezelését és az anonimitás biztosítását publikálás esetén, illetve a résztvevő joga is rögzítve van, hogy adatait bármikor visszavonhatja a kutatás folyamatából, ha

¹ The Untold Story. An Oral History of the Roma People in Romania. Online: <http://istrom.granturi.ubbcluj.ro/en/untold-story-oral-history-roma-people-romania> (Utolsó megtekintés: 2022. 04. 09.)

úgy döntene. Egy esetleges későbbi jogvita alkalmával a résztvevő és a kutató egyaránt hivatkozhat erre a dokumentumra. Ezek a szerződések, természetesen, nem publikusak, sőt a kutatást szervező intézmény garanciát vállal a személyes adatok védelmére, bizalmas kezelésére. Bár úgy tűnhet, hogy most elkalandoztam a vita fő vonalától, be kell látnunk, hogy a GDPR és más szigorú országos vagy európai szintű jogszabályok korában nem árt erről a vonatkozásról szót ejteni. Ezek a szabályozások fokozatosan hatással vannak a társadalomtudományok területére is.

Néhány éve az *oral history* közösséget megrázta, de a brit közvéleményt is intenzíven foglalkoztatta az úgynevezett *Boston-tapes*- (bostoni hangfelvételek) botrány.² Az ügy egy olyan szóbeli történelem kutatási projekt dokumentációval volt kapcsolatos, amelynek az amerikai Boston College adott otthont. A kutatás szándéka az észak-írországi véres összetűzések történetének feltárása a résztvevőkkel készült beszélgetéseken keresztül. A kutatók megígérték a kutatás résztvevőinek, hogy biztosítják az résztvevők anonimitását az amerikai törvények alapján, és a beszélők neve és a rögzített hanganyag nem kerül nyilvánosságra. A botrányt az váltotta ki, hogy egy brit bíróság kérésére az egyik interjú hangfelvételét az egyetem kiadta, a kutatók és az interjúalany szándékait figyelmen kívül hagyva, hogy azt egy gyilkossági perben bizonyítékként felhasználják.

Bár ezt a gyakorlatot szakmai etikai érvek alapján elutasíthatjuk, ha érzékeny témák területére merészkedik a kutató, számolni kell ezzel a kockázattal.³ Ha olyan személy nyilatkozatát rögzítjük, amelyben a beszélő önmagát vagy másokat inkriminál, vagy olyan cselekmények tanúi, netán résztvevői leszünk, amelyek potenciálisan a büntetőjog hatókörébe tartoznak, fokozott figyelemmel kell eljárni az archiválás vagy naplóvezetés során (esetleg megfontolható az ilyen felvételrész törlése), nem is beszélve az esetleges publikálás okozta problémákról.

A klinikai vizsgálatok szerződéses indítása vagy az *oral history*-felvételek bizonyítékként való beidézése csupán két példa arra, hogy jogi következményei is lehetnek a kutatói munkának, és ennek tudatában kell lennünk, amikor a ránk bízott nevekkel és élettapasztalatokkal foglalkozunk. A rokon szakmák szigorú szabályozásai nem feltétlenül szolgálnak követendő modellként, de módszertani megfontolásra alkalmat nyújtanak, s ez az egyik fontos distinkció, a rögzítés, tárolás (bizalmas kezelés ígéretével) és publikálás közti jelentős különbség.

Harmadik (és utolsó) eleme hozzászólásomnak a résztvevők és a kulturális javak elismerésével kapcsolatos. Gondolom, hogy az eddigiekből is kiviláglik, hogy én inkább az anonimitás pártján vagyok, és a névvel való közlést csak nagy körülmények mellett javaslom. Azt is jónak látom, ha a beszélgetőtársunk világosan megszabott keretek közt rendelkezhet saját adatainak tárolási és publikálási feltételeiről. Hadd hozzak végül egy példát arra is, amikor a névvel való közlés nagyon is indokolt.

A *Frontline* oknyomozó újságírócsapata egyórás dokumentumfilmet készített arról, hogy miként működik a kulturális ipar tinédzserekre szakosodott szegmense Amerikában. A riport röviden betekintést enged azokba a kvalitatív marketingtechnikákba, amelyek révén az új és „menő” termékek arcukat kialakítják azok a hatalmas cégek, amelyek globálisan is irányt szabnak az ifjúsági fogyasztói kultúrának.⁴ A „menőség kufárjai” által gyártott termékek ötleteit és alapanyagát nagyon gyakran

² Vö. <https://www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-27238797> (Utolsó meglejtés: 2022. 04. 09.)

³ Palys, Ted, and John Lowman. 2012. “Defending Research Confidentiality ‘To the Extent the Law Allows:’ Lessons from the Boston College Subpoenas.” *Journal of Academic Ethics* 10 (4): 271–97. DOI: 10.1007/s10805-012-9172-5.

⁴ *The Merchants of Cool* (2011), vö. <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/cool/> Video: <https://www.pbs.org/video/frontline-merchants-cool/>

azok a szubkulturális csoportoktól lopják, akik gyakran éppen a piaci világ és mainstream kultúra hegemoniája ellen lépnek fel, vagy vonulnak önkéntes izolációba (hippik, punkok, rastafárik stb. – az újabbakat sajnos nem is ismerem). Az első lépése ennek a piaci kitulajdonításnak az, amikor valaki (jó kommunikációs és kapcsolatteremtő képességgel, vizuális és zenei érzékkel, az újdonságokra nyitott szemmel) elvegyül egy-egy ilyen szubkulturális csoportban, és hétköznapjaikat dokumentálja. Ez a folyamat számomra zavaró módon emlékeztet az etnográfus munkájára. Maguk a marketingszakemberek „tudósítókról” beszélnek, vagy a terepkutatásokat etnográfianak titulálják.

Amiért igazán felháborító az eljárás az az, hogy a rögzített „kulturális anyag” anonimizálva egy adatbázisba kerül, amely borsos előfizetői bérlettel hozzáférhető olyan arculattervező szakemberek számára, akik az új ötleteket szállítják a több milliárd dollár profitot termelő kulturális-ipari cégeknek. Ebből a folyamatból egyedül azoknak nincs semmi haszna, akikről az „alapanyagot” lenyúzták, maguknak a szubkulturák képviselőinek. Sőt azzal, hogy a fősodorba került egy-egy ötletük, arra kényszerülnek, hogy feladják azt, és továbblépjenek, újabb kifejezőmódokat keresve, amelyekre továbbra is éhesen vár a dokumentálók felvevőgépe.

Jó volna azt hinni, hogy nekünk, néprajzosoknak, antropológusoknak, az etnográfia profi művelőinek egy ehhez hasonló folyamathoz az égvilágon semmi közünk nem lehet. De hát, miként védhetjük meg magunkat és azokat, akik bizalmukkal megtisztelnak, attól, hogy egy kitulajdonítási lánc elemévé váljunk? Sajnos, nem ismerek megnyugtató választ (és most csupán a piaci szféráról szóltam, a politikai kitulajdonítás legalább ennyire perverz folyamatáról nem).

Az bizonyos, hogy első lépésként el kell ismernünk szerzőként és forrásként azokat, akiktől a helyi kulturális javak származtak, és erre nincs más mód, mint névvel is azonosítva őket. Különösen fontos azoknak az elismerése, akiknek léte, megélhetése és szakmai fennmaradása kulturális tudásuk kifejezéséhez kapcsolódik, például ne maradjanak „nevenincs” muzsikusok a publikációkban, ahogyan Könczei Csongor rámutatott a kalotaszegi cigányzenészek esetében.⁵ Ez a figyelmeztetés érvényes minden olyan speciális tudás, kifejezésforma, egyéni kulturális teljesítmény és előadásmód esetében, ahol a névvel való publikáció elismeri az alkotót vagy előadót, és a publikáció révén – bármilyen minimálisan is, de – támogatni tudjuk azokat, akik ezeket a kulturális formákat birtokolják.

Zárásként: egy nyelvészeti példával élve, a grammatika szabályait leíró elemzésben, a legritkábban érezzük szükségesnek feltüntetni azt, hogy kitől is hallottuk, rögzítettük egy-egy ige ragozását, megelégszünk azzal, hogy a leírt nyelvi formákat helyénvalóként elismeri egy közösség. Olyan elbeszélések esetén, amelyek inkriminálók lehetnek, kifejezetten káros megnevezni és ezzel veszélyeztetni az elbeszélőt. Viszont névvel közölni nagyon is szükséges, ha ezzel elismerünk és védünk valakiket. Elsődleges a kutatásban résztvevők biztonsága. De az sem lehet mellékes, hogy ne sérüljenek az érdekeik, különösen, ha olyan területen dolgoznak, mint kulturális javak termelése, piaci értékesítése vagy szolgáltatások, amelyek esetén nemcsak a szerzőség kérdése merül fel, hanem az is, hogy előadásuk vagy termékük megfelelő módon hozzájuk köthető maradjon.

A helyzetek közti különbségeket felismerni, és eldönteni, hogy éppen milyen esettel van dolgunk, az etnográfus felelőssége és szakmai tudásának próbája.

⁵ Könczei Csongor: *A „nevenincs” muzsikusok. A kalotaszegi cigányzenészek 20. századi működésének történeti áttekintése.* = Uő: *A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózataról,* Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, 2011. 49–105.